UDK 316.624:378.4

TALABALARDA HUQUQIY ONG SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Salimov Salimbek Alisherovich,
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti, fuqarolik mas’uliyati va huquqiy madaniyatning yuksalishi yosh avlod, xususan, talabalarning huquqiy ong darajasi bilan chambarchas bog‘liq. Talabalik davri shaxsning ijtimoiy qarashlari, hayotiy pozitsiyasi, qadriyatlar tizimi va fuqarolik mas’uliyati faol shakllanadigan muhim rivojlanish bosqichlaridan biridir. Mazkur davrda yoshlarning huquqiy me’yorlarni anglash, ularga munosabat bildirish, o‘z huquq va majburiyatlarini tushunish hamda huquqiy xulq-atvor ko‘nikmalarini egallash jarayoni yanada jadallashadi.

Huquqiy ong shaxsning huquq, qonun, adolat, huquqiy me’yorlar va ijtimoiy munosabatlarga nisbatan bilimlari, munosabatlari, baholari va ichki e’tiqodlarini o‘zida mujassam etuvchi murakkab ijtimoiy-psixologik hodisadir. Uning shakllanishi faqat huquqiy bilimlarning o‘zlashtirilishi bilan cheklanmaydi. Huquqiy ongning rivojlanishida shaxsning ijtimoiy tajribasi, oiladagi tarbiya muhiti, ta’lim jarayoni, tengdoshlar bilan munosabatlar, referent guruhlar ta’siri, ommaviy axborot vositalari, internet va ijtimoiy tarmoqlar, shuningdek, shaxsiy qadriyatlar va e’tiqodlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalarda huquqiy ong shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganish, avvalo, ularning huquqiy hodisalarga bo‘lgan munosabati qanday omillar ta’sirida yuzaga kelishini aniqlash imkonini beradi. Chunki bir xil huquqiy bilimga ega bo‘lgan talabalarning qonunlarga, ijtimoiy me’yorlarga va fuqarolik majburiyatlariga munosabati turlicha bo‘lishi mumkin. Bunday farqlar ko‘pincha ularning oilaviy muhitida shakllangan qadriyatlar, ijtimoiy tajribasi, guruhiy ta’sirlar, shaxsiy pozitsiyasi va psixologik xususiyatlari bilan bog‘liq.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, zamonaviy jamiyatda yoshlarning huquqiy madaniyati va fuqarolik mas’uliyatini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyojning ortib borayotgani bilan belgilanadi. Talabalarda huquqiy ongning yetarli darajada shakllanmaganligi ularning huquqiy faolligi, qonunga hurmat munosabati va fuqarolik mas’uliyatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois huquqiy ong shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni tizimli tahlil qilish va ularni hisobga olgan holda tarbiyaviy ishlarni tashkil etish muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Talabalik davrida shaxsning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati, ijtimoiy mas’uliyati va jamiyatdagi o‘z o‘rnini anglash darajasi ortib boradi. Shu sababli mazkur davrda huquqiy bilim bilan bir qatorda qonunga nisbatan ijobiy munosabat, adolat

tuyg‘usi, mas’uliyatlilik va huquqiy xulq-atvor motivlarini shakllantirish alohida ahamiyatga ega.

Huquqiy ong muammosi psixologiya, pedagogika va huquqshunoslik fanlari kesishgan nuqtada o‘rganib kelinmoqda. Ilmiy adabiyotlar tahlili huquqiy ongning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarni bir necha asosiy guruhga ajratish imkonini beradi.

Mavjud tadqiqotlarda huquqiy ong ko‘pincha kognitiv, ya’ni huquqiy bilimlar darajasi yoki emotsional-baholovchi, ya’ni shaxsning huquqqa munosabati nuqtayi nazaridan alohida o‘rganilgan. Ularning yagona ijtimoiy-psixologik tizim doirasidagi integrativ tahlili esa yetarli darajada amalga oshirilmagan. Bu holat huquqiy ong shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarni yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Bolalikdan boshlab oilada shakllangan qonunga hurmat, adolat va mas’uliyat tuyg‘usi keyinchalik shaxs huquqiy ongining muhim asoslaridan biriga aylanadi. Ota-onalarning huquqiy madaniyati, ular tomonidan namoyish etiladigan xulq-atvor namunalari hamda oiladagi tarbiya uslubi farzandning huquqqa nisbatan munosabatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilada huquqiy me’yorlarga rioya qilish amalda namoyon etilsa, bola uchun huquq va majburiyatlar mavhum tushuncha emas, balki kundalik xulq-atvorning tabiiy qoidalariga aylanadi. Aksincha, huquqiy me’yorlarga bepisand munosabat kuzatiladigan oilaviy muhit shaxsning keyingi huquqiy qarashlariga ham ta’sir qilishi mumkin.

Oliy ta’lim tashkilotlarida huquqiy fanlarning o‘qitilishi, huquqiy-tarbiyaviy tadbirlarning tashkil etilishi hamda professor-o‘qituvchilarning shaxsiy namunasi talabalarda huquqiy bilim va munosabatlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmaydigan, balki amaliy huquqiy vaziyatlarni tahlil qilish, munozara, keys-stadi, rolli o‘yinlar, treninglar va huquqiy masalalarni mustaqil hal qilish elementlarini o‘z ichiga olgan ta’lim muhiti huquqiy ongning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

Shu jihatdan oliy ta’lim muassasasida huquqiy tarbiya alohida tadbirlar majmui emas, balki ta’lim-tarbiya jarayonining uzviy tarkibiy qismi sifatida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Talabalik davrida tengdoshlar guruhining fikri va xulq-atvor namunalari shaxs uchun muhim ijtimoiy-psixologik ta’sir manbalaridan biri hisoblanadi. Tengdoshlar guruhida shakllangan me’yorlar ijobiy yoki salbiy yo‘nalishga ega bo‘lishi mumkin.

Qonunga hurmat, adolatlilik, o‘zaro mas’uliyat va ijtimoiy faollikni qo‘llab-quvvatlaydigan guruh muhiti talabaning ijobiy huquqiy qarashlarini mustahkamlashi mumkin. Aksincha, huquqbuzarlikka befarq yoki uni oqlovchi guruhiy qarashlar huquqiy me’yorlarga nisbatan salbiy munosabatning shakllanishiga ta’sir qilishi ehtimoldan xoli emas.

Shu sababli talabalarning tengdoshlar ta’sirini tanqidiy baholash, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy bosimga qarshi konstruktiv munosabat bildirish ko‘nikmalarini rivojlantirish huquqiy tarbiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi kerak.

Shaxsning qadriyatlar tizimida ijtimoiy me’yorlarga rioya qilish, mas’uliyatlilik, adolat, inson qadr-qimmatini hurmat qilish va hamkorlik kabi qadriyatlarning ustuvorligi huquqiy ongning mazmuniy jihatdan shakllanishiga zamin yaratadi.

Huquqiy ong faqat qonunlarni bilish emas, balki huquqiy me’yorlarni shaxsiy e’tiqod va qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirishni ham nazarda tutadi. Shu nuqtayi nazardan, talabalarda huquqiy madaniyatni rivojlantirish jarayonida umumiy insoniy va fuqarolik qadriyatlarini shakllantirishga ham e’tibor qaratish zarur.

So‘nggi yillarda raqamli muhit va ijtimoiy tarmoqlarning yoshlarning huquqiy qarashlariga ta’siri alohida ahamiyat kasb etmoqda. Internet orqali tarqaladigan huquqqa oid noto‘g‘ri yoki kontekstdan uzilgan ma’lumotlar talabalarda huquqiy tasavvurlarning buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, ishonchli manbalarga asoslangan huquqiy-ma’rifiy kontent huquqiy ongni rivojlantirishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Shuning uchun zamonaviy huquqiy tarbiya talabalarga nafaqat huquqiy bilimlarni berish, balki axborot manbalarini tanqidiy baholash, ishonchli va ishonchsiz ma’lumotlarni farqlash hamda raqamli muhitda huquqiy jihatdan mas’uliyatli xulq-atvorni shakllantirishni ham qamrab olishi lozim.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan omillar bir-biridan alohida holda emas, balki o‘zaro uzviy bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. Masalan, oilada shakllangan qadriyatlar tizimi talabaning tengdoshlar ta’siriga qanday munosabat bildirishini belgilashi mumkin. Ta’lim muhitida olingan huquqiy bilimlar esa axborot muhitidan kelayotgan ma’lumotlarni tanqidiy baholash qobiliyatining rivojlanishiga yordam beradi.

Shu nuqtayi nazardan, huquqiy ongning shakllanishini yagona omil ta’sirining natijasi sifatida emas, balki bir nechta ijtimoiy-psixologik omillarning integrativ ta’siri natijasi sifatida tushunish maqsadga muvofiq.

Bundan tashqari, ushbu omillarning nisbiy ahamiyati talabaning yosh xususiyatlari, ta’lim bosqichi va ijtimoiy tajribasiga qarab farqlanishi mumkin. Talabalikning dastlabki bosqichlarida oilaviy tarbiya va ta’lim muhiti ta’siri nisbatan yuqori bo‘lishi mumkin bo‘lsa, keyingi bosqichlarda tengdoshlar guruhi, mustaqil ijtimoiy tajriba va shaxsiy qadriyatlar tizimining roli kuchayishi mumkin. Bu esa huquqiy ongni shakllantirish bo‘yicha ishlarni talabalik davrining turli bosqichlarida differensial yondashuv asosida tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Xorijiy tajribaga murojaat qiladigan bo‘lsak, huquqiy ta’limning uzluksizligi va uning shaxs rivojlanishining turli bosqichlari bilan uyg‘unligi huquqiy ongni shakllantirishning muhim shartlaridan biri sifatida qaraladi. Mazkur yondashuv O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ham huquqiy tarbiyani faqat alohida fan yoki tadbir doirasida emas, balki uzluksiz ta’lim-tarbiya jarayonining tarkibiy qismi sifatida tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi nazariy tahlildan kelib chiqib, talabalarda huquqiy ongni maqsadli shakllantirish bo‘yicha quyidagi yo‘nalishlarni belgilash mumkin:

1. Oliy ta’lim muassasalarida huquqiy fanlarni o‘qitish bilan bir qatorda amaliy huquqiy-tarbiyaviy tadbirlar — uchrashuvlar, treninglar, davra suhbatlari, munozaralar va amaliy mashg‘ulotlarni tizimli tashkil etish.

2. Talabalar bilan ishlovchi psixolog va tyutorlar tomonidan tengdoshlar ta’sirini konstruktiv boshqarish, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy bosimga qarshi turish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni tashkil etish.

3. Oila va oliy ta’lim muassasasi hamkorligini kuchaytirish, ota-onalar uchun huquqiy-ma’rifiy tadbirlarni tashkil etish hamda oilaviy tarbiyaning huquqiy ong shakllanishidagi rolini kuchaytirish.

4. Talabalarning raqamli va media savodxonligini rivojlantirish, ularni internetdagi huquqiy axborotning ishonchliligini tanqidiy baholashga o‘rgatish.

5. Huquqiy vaziyatlarni modellashtirish, keys-stadi, rolli o‘yinlar va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish kabi interfaol metodlardan foydalanish orqali huquqiy bilimlarni amaliy xulq-atvor ko‘nikmalari bilan bog‘lash.

6. Talabalarning huquqiy ong darajasini aniqlashda huquqiy bilim bilan bir qatorda qonunga munosabat, huquqiy qadriyatlar, fuqarolik mas’uliyati va huquqiy xulq-atvor motivlarini ham baholashga imkon beruvchi kompleks diagnostik yondashuvdan foydalanish.

Talabalarda huquqiy ongning shakllanishi murakkab va ko‘p omilli ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, uning rivojlanishida oilaviy tarbiya, ta’lim muhiti, tengdoshlar guruhi, shaxsiy qadriyatlar tizimi va zamonaviy axborot muhitining o‘zaro ta’siri muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, huquqiy ongni faqat huquqiy bilimlarning hajmi bilan izohlash yetarli emas. Shaxsning qonunga munosabati, huquqiy qadriyatlarni qabul qilishi, ijtimoiy mas’uliyatni anglashi va huquqiy me’yorlarga mos xulq-atvorni tanlashi ham uning huquqiy ongining muhim tarkibiy qismlaridir.

Shu bois oliy ta’lim muassasalarida huquqiy tarbiya tizimi bilim berish, qadriyatlarni shakllantirish, ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish va raqamli axborot bilan ishlash kompetensiyalarini uyg‘unlashtirgan holda tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Mazkur yondashuv talabalarda barqaror huquqiy ong, huquqiy madaniyat va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Molotova F. va boshq. Talabalarda huquqiy ong: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2023. – 184 b.

2. Shvarts Sh. Qadriyatlar nazariyasi va uning empirik tadqiqi // Psixologiya masalalari. – 2022. – №3. – B. 40–52.

3. Steinberg L., Monahan K.C. Age differences in resistance to peer influence // Developmental Psychology. – 2007. – Vol. 43, No. 6. – P. 1531–1543.